

Şiran'da 19.Yüzyıla Ait Dört Rum Ortodoks Kilisesi

Four 19th-Century Greek Orthodox Churches in Şiran

Demet OKUYUCU

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Erzurum Türkiye

Department of Art History, Atatürk
University, Faculty of Lecturer,
Erzurum, Turkey

ÖZ

Gümüşhane'nin güneybatısında yer alan Şiran Karadeniz ile kuzeybatı Anadolu bölgeleri arasındaki bir konumdadır. Bölgenin dip tarihi Karaz kültürüne kadar indirilmektedir. Gerek Doğu Anadolu bölgesi gerekse Karadeniz bölgesi ile hem coğrafi hem de tarihi ve kültürel bir yakınlık içerisinde olan Şiran'ın tarihi süreci bu bölgelerin süreçleri içerisinde akmaktadır. M.Ö. 1. Yüzyılda Pontus krallığının Roma İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılması ile Karadeniz bölgesi Roma İmparatorluğu'nun idaresine geçmiştir. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması sonucunda Gümüşhane'de Doğu Roma İmparatorluğu'nun Khaldia teması içerisinde yer almıştır. Bizans döneminde bölgede bulunan gümüş madenlerinden dolayı "Argyropolis" adı ile anılan şehir 19.yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başlarına kadar maden işletmelerinden dolayı yoğun bir gayrimüslim nüfusuna ev sahipliği yapmıştır. Hıristiyanlığın Gümüşhane ve çevresinde ilk ortaya çıkışı ve yayılması, Karadeniz bölgesine ulaşması ve yayılması süreci ile birlikte değerlendirilmektedir. Genel bir kabule göre 3. yüzyılda bölgede Hıristiyanlık yaygınlaşmıştır. Trabzon başta olmak üzere birçok kentte bu yüzyıldan itibaren varlığı bilinen manastır, kilise ve şapeller şehirlerdeki dini hayatın merkezleri olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde özellikle gümüş madenlerinde çalışan ve yerleşik olarak yaşayan gayrimüslim tebaanın ibadethane ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok sayıda kilise vb. dini nitelikli yapının inşa edildiği görülmektedir. 19. yüzyılın siyasi ortamında, özellikle 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları ile gayrimüslimlere verilen yeniden kilise inşa edebilme serbestisi neticesinde, dönemin başkentinde ve Anadolu coğrafyasının birçok yerinde yeni kiliseler inşa edilmiştir. Gerek Gümüşhane gerekse Şiran'da bulunan ve bu döneme tarihlendirilen kiliseler bu siyasi ortamın birer ürünüdür. Bu çalışma kapsamında Gümüşhane'nin güneybatısında bulunan Şiran İlçesinde yer alan Erenkaya, Çevrepınarı, Kavaklıdere ve Gökçeler köylerinde bulunan ve 19. Yüzyıla tarihlendirilen dört Rum Ortodoks kilisesi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Kilise, Rum, Gümüşhane, Ortodoks, Şiran

ABSTRACT

Şiran, located in the southwest of Gümüşhane, is in a position between the Black Sea and northwest Anatolia regions. The deep history of the area is traced back to the Karaz culture. The historical process of Şiran, which is in geographical, historical, and cultural proximity to both the Eastern Anatolia region and the Black Sea region, flows within the processes of these regions. With the abolition of the Pontus kingdom by the Roman Empire in the first century BC, the Black Sea region was under the rule of the Roman Empire. As a result of the division of the Roman Empire into two in 395, Gümüşhane was included in the Khaldia theme of the Eastern Roman Empire. The city, which was called "Argyropolis" due to the silver mines in the region during the Byzantine period, hosted a dense non-Muslim population due to its mining operations from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century. The first emergence and spread of Christianity in and around Gümüşhane are evaluated together with the process of its reaching and spreading to the Black Sea region. According to general acceptance, Christianity became widespread in the region in the third century. Monasteries, churches, and chapels, whose existence has been known since this century in many cities, especially in Trabzon, have been the centers of religious life in the cities. In the 19th century, it is seen that number of religious structures like churches was built to meet the needs of non-Muslim subjects, especially those working in silver mines and living in settlements. In the political environment of the 19th century, new churches were built in the capital of the period and many parts of the Anatolian geography as a result of the freedom to build churches again, especially with the 1839 Tanzimat and 1856 Islahat edicts. The churches in both Gümüşhane and Şiran, which are dated to this period, are the products of this political

Geliş Tarihi/Received: 28.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 08.05.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 13.07.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Demet OKUYUCU
E-mail: demet@atauni.edu.tr

Atıf: Okuyucu, D. (2023). Şiran'da
19.Yüzyıla Ait Dört Rum Ortodoks
Kilisesi. *Turcology Research*, 78,
422-437.

Cite this article as: Okuyucu, D. (2023).
Four 19th-Century Greek Orthodox
Churches in Şiran. *Turcology Research*,
78, 422-437.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

environment. Within the scope of this study, four Greek Orthodox churches dated to the 19th century and located in the villages of Erenkaya, Çevrepinarı, Kavaklıdere, and Gökçeler in the Şiran District, southwest of Gümüşhane, were studied.

Keywords: 19th century, church, Greek, Gümüşhane, Orthodox, Şiran

Giriş

Gümüşhane'nin güneybatısında yer alan bir ilçesi olan Şiran'ın doğusunda Kelkit, batısında Refahiye (Erzincan) kuzeyinde Torul, güneyinde ise Alucra (Giresun), bulunmaktadır.

Şiran ismi Latin kaynaklarda "Kherianon" ve "Sharian," 15. ve 16. yüzyıllarda ise "Karaca" olarak geçmektedir (Kul, 2016: 271). Yavuz Sultan Selim'in o civardan geçerken bölgeye baktığında "Ne güzel seyran" demesinden dolayı bölge halkı tarafından "Seyran" olarak adlandırılan kazanın adı 18. yüzyılın ortalarından itibaren "arslanlar" anlamına gelen "Şiran" olmuştur.

Şiran'ın en eski tarihlendirmesi Karaz kültürü (Hurri kültürü) (Şenbak, 2006: 16) dönemine yapılmaktadır (Çiğdem, 2012: 30). Kronolojik olarak Hattiler, Hititler, Urartular, Kimmer-İskitler, Medler, Persler, Pontus Krallığı, Romalılar, Selçuklular ve 1479 tarihinde Osmanlılar Şiran ve çevresine hâkim olmuştur (Çalışkanoğlu, 2019: 10).

Trabzon'un 1461 yılındaki fethi ile birlikte evvelden güney kısımları Türklerin elinde olan Gümüşhane'nin kuzeyi de Türk hâkimiyetine geçmiştir (Uslu, 1980: 6). Osmanlı hâkimiyeti ile Şarkî Karahisar Sancağına bağlı olan Şiran, 1520 yılında Rûm (Rûm-ı Hadis) Eyaletine; 1535 yılında ise Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmış ve bu bağlılığını uzun süre devam ettirmiştir (Kul, 2010: 273). 16. Yüzyılda büyük oranda iskân edilen bölgede bir nahiye olarak geçen Şiran 17. Yüzyılda kaza statüsüne yükselmiştir. 1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Avarız Defterinde Şiran Kazası ile alakalı bilgiler de bulunmaktadır. Bu deftere Şiran merkezi ve köyleri nüfusunu oluşturan 692 Müslüman 289 Gayrimüslim kaydedilmiştir (Kul, 2010: 289).

Adını bölgede bulunan gümüş madenlerinden alan Gümüşhane'de altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin çıkarıldığı bilinmekle beraber bu madenlerin ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu konusunda kaynaklarda açık bilgiler bulunmamaktadır (Pamuk, 2006: 168). Evliya Çelebi, madenlerin Büyük İskender tarafından kurulduğunu ifade etmiştir (Pamuk, 2006: 168; Akagün Uslu, 1980: 6). Gümüşhane madenlerinin Komnenoslar döneminde işletilip işletilmediği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır¹. Osmanlı döneminde önemle üzerinde durulan madenlerin işletilmesi 19. Yüzyılda durmuştur. Madenlerde çalışan kişilerin çoğunluğunu oluşturan gayrimüslimler 1829 Osmanlı-Rus Savaşından da etkilenen bölgeden göç etmiş bu durum madencilik gerilemesine, şehrin gelişmesinin durmasına ve nüfusun azalmasına sebep olmuştur (Tuncel, 1996: 274).

Müslüman ve gayrimüslim halkın bir arada yaşadığı Gümüşhane'de nüfus çoğunluğunu Müslüman Türkler, gayrimüslim nüfusun büyük kısmını ise Rumlar oluşturmaktadır. Hıristiyan halkın ibadethane ihtiyacının karşılanması için kilise ve şapeller inşa edilirken daha kurumsal olan manastırlarda dini hayatın devamlılığı ve idaresini sağlamak üzere varlık göstermiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim konusunun ortaya çıkışı, 11. yüzyıldan itibaren başlayan, Anadolu topraklarının İslamlaşması ile ilgilidir (Ercan, 2007: 73). Osmanlı hukuk sisteminde temel olarak kabul edilen İslam Hukukunda, Zimmi olarak da adlandırılan, Gayrimüslimlerin varlık ve güvenliklerinin devletin sorumluluğu altında olduğu ile ilgili ayrıntılı hükümler vardır (Ercan, 2007: 76–229).

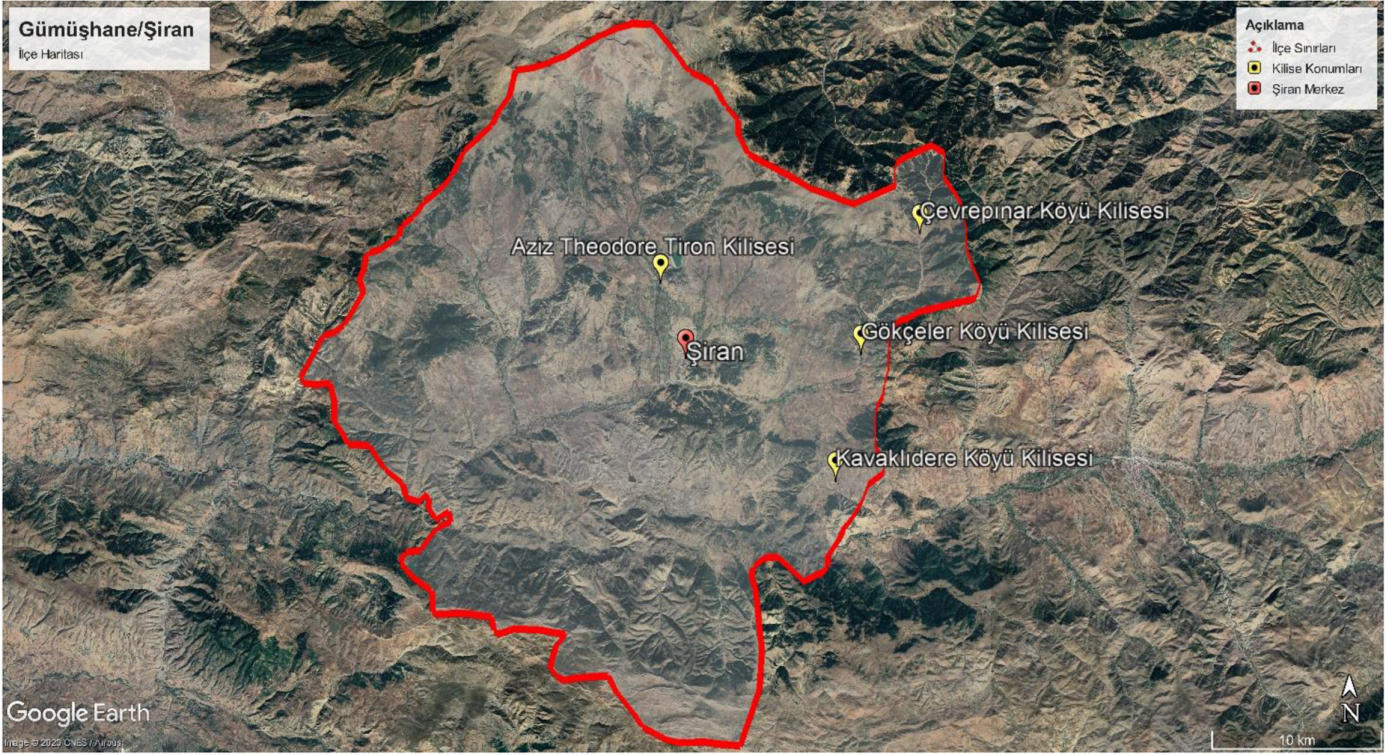
Müslüman olmayan toplumlar ve bu toplumların dinsel örgütlenmeleri konusunda en kapsamlı düzenlemeler Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılmıştır. Gayrimüslimler ile alakalı politika bazı ufak değişikliklerle Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir (Ercan, 2007: 139–140).

Başkent ve Galata'da yaşayan gayrimüslimler için fermanlar veren Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu'da yaşayanlar için herhangi bir ferman verip vermediği bilinmemektedir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Fatih'in veya daha sonraki padişahların Anadolu'da yaşayan gayrimüslim tebaa için benzeri bir fermanı saptanamamıştır. Ancak, Anadolu'da yapılan çalışmalarda 1453 tarihinden 18. yüzyıl sonlarına kadar dini yapı inşa edilmemiş olması, yeni kilise inşa etme yasağının Anadolu için de geçerli olduğunu düşündürmektedir (Pekak, 1997: 76).

Osmanlı döneminde Müslüman olmayan toplumların inşa faaliyetlerine, genellikle İslam Hukuku'ndan kaynaklanan ve çeşitli dönemlerde farklı uygulamalar gösteren bazı kurallar getirilmiştir. Uygulanan kuralların getirdiği sınırlamalar ve yasaklar, durumu fermanlarla belirlenerek iç teşkilatlarına hiçbir şekilde karışmayan kiliseleri de kapsamıştır. Bu çerçevede Hıristiyanların yeni kilise inşa etmelerine izin verilmiyordu. Ancak bir kilisenin yangın veya deprem sonucu tamamen tahrip olması halinde, onun yerine yenisi inşa edilebilirdi. Lale Devri ile başlayan Batılılaşma döneminde kiliseler onarılabilmıştır (Ercan, 1990: 124).

Kiliselerde onarım yapılabilmesi verilecek bir izne bağlanmıştır. Onarımlarda, kilisenin mevcut biçimine uyulması ve herhangi bir eklenti yapılmaması koşulu aranmış, nizamnameye uygun olarak yapılmayan kiliseler yıkılmıştır (Düzdağ, 1972: 105). Bu dönemde kiliselerde, dışta tanımlayıcı işaretler, süslemeler ve haç kullanması; kiliselerde kubbe yapımı ve kubbenin kuruşunla kaplanması yasaklanmıştır (Müller-Wiener, 2002: 139). Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları sonrasında 19.yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşayan Rum ve Ermeniler, İstanbul ve Anadolu'nun birçok bölgesinde, çok sayıda yeni kilise inşa etmişlerdir (Pekak, 1997: 79). Bu çalışma kapsamında ele alınan Gümüşhane İli Şiran ilçesindeki bir grup kilise de 19. Yüzyıl yapısı olup bu döneminin siyasi ortamının sağladığı serbesti ile inşa edilmiştir (Görsel 1).

1 Bu konudaki görüşler için bakınız Pamuk, 2006: 168; Akagün Uslu, 1980: 6; Köse, 2001: 292.

Görsel 1.
Kiliselerin Konumunu Gösteren Harita.

Katalog

Aziz Theodore Tiron Kilisesi (Bryer vd., 2002, Part 4, 236)

Yeri

Gümüşhane İli Şiran İlçesi'nin yaklaşık 6,5 km kuzeybatısında yer alan Erenkaya² Köyü'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi

Yapının inşa tarihi hakkında bilgi veren herhangi bir yazıt veya belge bulunmamaktadır. Plan ve mimari özellikleri itibariyle 19. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.

Plan, Mimari ve Süsleme Özellikleri

Alana hâkim yüksek bir düzlük üzerine inşa edilen Aziz Theodore Tiron Kilisesi yaklaşık 9,22 × 7,61 m. boyutlarında bir üç nefli kubbeli bazilikalıdır. Orta nef yan neflere oranla daha geniş ve yüksektir. Yapının doğusunda yer alan içten ve dıştan yarım yuvarlak planlı üçlü apsis bölümü günümüze ulaşmamıştır (Görsel 2).

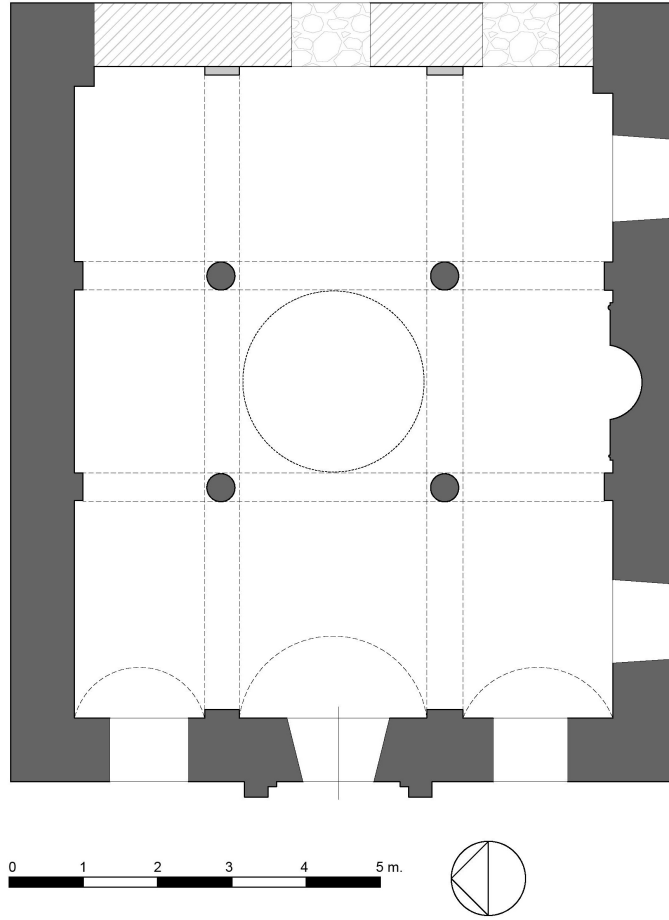
Batı cephesinin merkezinde kilisenin girişi bulunmaktadır. Giriş iki yandan yüzeyden 15 cm. çıkıntı yapan 33 cm. genişliğindeki iki plastır, üstten ise üç profilli bir yatay bir silme ile çerçeveselendirilmiştir. Gerek plastırlar gerekse giriş üzerinden devam eden duvar dokusu bu bölümde bir sundurma olabileceğini düşündürmektedir. Bryer-Winfield bu bölümde rölyef şeklinde bezemelerin veya bir yazıtın olabileceğini belirtmiştir (Bryer vd., 2002, Part 4, 236). Girişin iki yanında yuvarlak kemerli geniş ve uzun tasarlanmış birer pencere açıklığı bulunurken cephenin üst kısmında dıştan dikdörtgen küçük bir açıklık şeklinde içten ise mazgal türü gelişen bir pencereye daha yer verilmiştir. Simetrik bir düzenlemeye sahip olan batı cephesi üçgen formda sonlanmaktadır (Görsel 3).

Kilisenin kuzey cephesi kör bir düzenlemeye sahipken güney cephesinin doğusunda ve batısında yuvarlak kemerli birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Mihrabın üst kısmında ise, günümüzde örülerek kapatılmış, mazgal türü bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephe toprak dolgusu ile kapanmış, güney cephe pencerelerinin söve ve kemerleri kısmen deforme olmuştur (Görsel 4).

Bir kubbeli bazilika olan Aziz Theodore Tiron Kilisesinin naos bölümünde nef ayırımı birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanan dört serbest sütun ile sağlanmıştır. Sütun başlıkları kare formludur.

İç mekânda duvar tasarımı dış mimarinin yansıması şeklindedir. Batı, kuzey ve güney duvarları sütunlarla aynı eksende yerleştirilen ve yuvarlak kemerlerle bağlanan plastırlarla çökertilmiş yüzeyler şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Doğuda apsis çıkıntıları yıkıldıktan sonra bu

2 Erenkaya Köyü'nün bir diğer ismi Uluşiran'dır. Osmanlı dönemi kayıtlarında Şıryan olarak geçen köyün Türk, Rum ve az sayıda Ermeni nüfusun bir arada yaşadığı bir yerleşimdir (Üçüncüoğlu & Kahveci, 2005: 144).

Görsel 2.
Aziz Theodore Tiron Kilisesi Planı (B. Muhammet Gökler).

bölüm yapının pencere formuna benzer yuvarlak kemerli üç pencere açılmak suretiyle duvar örülerek kapatılmış; sonradan bu pencerelerin içleri de doldurularak doğu duvarına bütünüyle duvar örgüsünden ibaret bir şekil kazandırılmıştır.

Naos bölümünün üst örtüsü içten merkezde geçişleri pandantiflerle sağlanmış gizli bir kubbe, diğer bölümlerde ise tonozdur. Dıştan ise çift meyilli örtü ile kaplandığı kalıntılardan anlaşılmaktadır (Görsel 5).

Yapının dış mimarisinde herhangi bir bezeme unsuru mevcut değildir. Batı duvarı, kubbeyi taşıyan kemerler ile güney doğudaki kemer yaylarının içinde ve sütun gövdelerinde kalan izlerden, yapının iç kısmının tamamen sıvandığı (Bryer vd., 2002, Part 4, 236); yine kemer ve sütun yüzeylerinde görülen boyama kalıntılarında hareketle yapının bir bezeme programına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşanlar, kemer yayı içine yapılmış mavi-siyah renkli düz çizgiler ve sütun gövdesinin üst kısmındaki yeşil boyama kalıntılarıdır.

Görsel 3.
Batı Cephesi ve Batı Cephesi Arşiv Görüntüsü (Bryer ve ark.'dan).

Görsel 4.
Kuzey, Doğu ve Güney Cepheleri.

Görsel 5.
İç Mekân Genel Görünümü Üst Örtüde Tonozlar ve Kubbe.

Kilisenin inşasında giriş kapısında daha düzgün, pürüzsüz ve kaliteli kesme taş, giriş bölümünün üst kısmı ve pencere kemerlerinde kesme taş; duvar örgüsünde ise kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır.

Kilise 1965 yılında camiye çevrilmiştir³. Bu dönüşüm neticesinde güney duvarının ortasına bir mihrap eklenmiştir. Apsis bölümü ve giriş kapısı sundurmasının da bu süreçte yıkıldığı düşünülmektedir. Yapı günümüzde ise ahır olarak kullanılmaktadır.

Çevrepinar Köyü Kilisesi

Yeri

Gümüşhane İli Şiran İlçesinin 26 km kuzeydoğusunda yer alan Çevrepinar⁴ Köyü'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi

Yapının inşa tarihi hakkında bilgi veren herhangi bir yazıt veya belge bulunmamaktadır. Plan ve mimari özellikleri itibariyle 19. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.

Plan, Mimari ve Süsleme Özellikleri

Şiran-Gümüşhane güzergâhında yer alan köyün anayolu üzerinde bulunan kilise yaklaşık 10,95 × 7,25 m. boyutlarında üç nefli bazilikal planlı bir yapıdır. Orta nef yan neflere oranla daha geniş ve yüksektir. Yapının doğusundaki üçlü apsisi içten ve dıştan yarım yuvarlak planlıdır (Görsel 6).

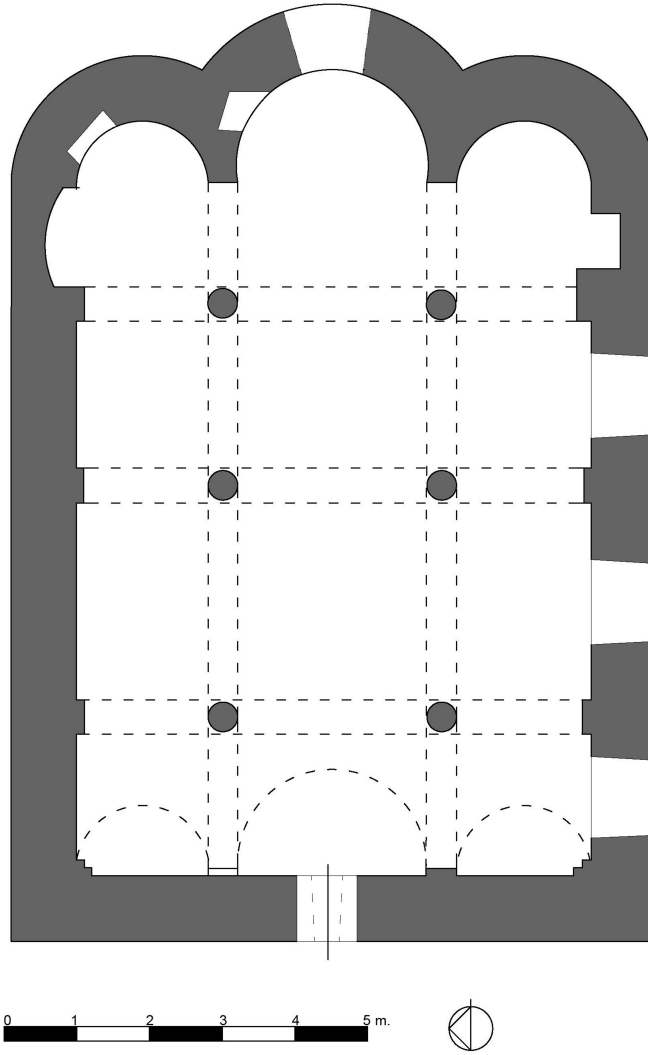
Batı cephesinin ortasında yapının girişi bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu girişin lentosu üzerinde yuvarlak kemerli bir alınlığı bulunmaktadır. Çökertme bir yüzey olan alınlığın kemer yayının altı kısmı burmalı bir bezeme şeridi şeklindedir. Alınlığın üst kısmında ise kare formlu, içi boş bir panoya yer verilmiştir. Kademeli bir haç şeklinde tasarlanan giriş bölümü üçgen bir alınlıkla sonlanmaktadır. Alınlığın tabanında aralıklı olarak yerleştirilmiş kare formlu küçük sarkıtlar, içerisinde ise yapraklardan ibaret çiçeklerden oluşan iki kabara bulunmaktadır. Cephenin üst örtüye yakın bölümünde dıştan dikdörtgen formlu içe doğru genişleyen mazgal türü bir pencereye yer verilmiştir (Görsel 7).

Doğu cephesi kuzeyden güneye doğru meyilli biçimde toprak altında kalmıştır. Apsis çıkıntılarında ibaret olan bu cephede ana apsis duvarı üzerinde mazgal türü bir pencereye, cephenin üst kısmında ise daire formlu bir pencereye yer verilmiştir (Görsel 8A).

Naosta nef ayrımı birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanan iki sıra halindeki üçer serbest sütunla sağlanmıştır. Sütun başlıkları her sırada değişiklik göstermektedir. Batıdakiler kuzeydeki serbest, güneydeki bağlı olmak üzere köşelerden volütlü iyon taklidi başlıklardır. Orta sıradaki başlıklar iki sıra zikzakla oluşturulmuş geometrik hat ile köşelere yer alan arkıtlardan ibarettir. Doğuda yer alan sütunların başlıkları ise sade küp şeklindedir (Görsel 8B).

3 Köy halkı ile yapılan görüşmede kilisenin 1965 yılında camiye dönüştürüldüğü bilgisi alınmıştır.

4 Köy Halkı, Köyün eski adının "Zimon" olduğunu belirtmiştir. Bu isim Simon'dan gelmiş olmalıdır.

Görsel 6.
Çevrepınarı Köyü Kilisesi Planı (B. Muhammet Gökler).

İç mekânda duvar tasarımı dış mimarinin yansıması şeklindedir. Batı, kuzey ve güney duvarları sütunlarla aynı eksende yerleştirilen ve yuvarlak kemerlerle bağlanan plastırlarla çökertilmiş yüzeyler şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Kuzey apsiste iki ana apsis ve güney apsiste ise birer tane litürjik amaçlı niş bulunmaktadır.

Naos bölümünün içten tonozdur. Dıştan ise çift meyilli örtü ile kaplandığı kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Yapının dış mimarisinde, giriş bölümünde görülenler dışında, herhangi bir bezeme unsuru mevcut değildir. İç mekânda duvarların sıvalı değildir. Sade ve bezemesiz bırakılan iç mekânın en hareketli unsurları düzgün işçiliğe sahip sütun başlıkları ve apsis nişleridir.

Görsel 7.
Batı Cephesi Genel Görünümü Doğu ve Güney Cepheleri Genel Görünümü.

Görsel 8. A, B.

Naos Bölümü Genel Görünümü ve Sütun Başlıkları ile Üst Örtüde Tonozlar.

Kilisenin inşasında giriş kapısında daha düzgün, pürüzsüz ve kaliteli kesme taş, sütun başlıkları, nişler ve pencere kemerlerinde kesme taş; duvar örgüsünde ise kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır.

Günümüzde herhangi bir amaca hizmet etmeyen yapının özellikle iç kısımda giriş ve apsis bölümünde duvarlar ve nişler sökülmüş ve muhtelif yerlerde yapılan kaçak kazılarla da zemin zarar görmüştür.

Kavaklıdere Köyü Kilisesi

Yeri

Gümüşhane İli Şiran İlçesinin 18 km. güneydoğusunda bulunan Kavaklıdere Köyü'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi

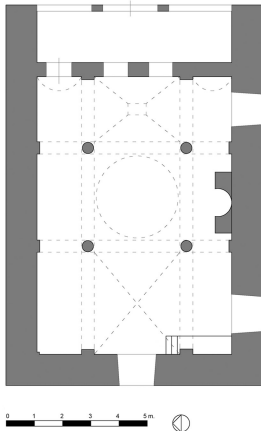
Yapının inşa tarihi hakkında bilgi veren herhangi bir yazıt veya belge bulunmamaktadır. Plan ve mimari özellikleri itibarıyla 19. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.

Plan, Mimari ve Süsleme Özellikleri

Köy içerisinde, alana hâkim yüksek bir düzlük üzerine inşa edilen kilise mevcut haliyle yaklaşık 9,22 × 7,61 m. boyutlarında üç nefli bir kubbeli bazilikalıdır (Görsel 9A). Orta nef yan neflere oranla daha geniş ve yüksektir. Yapının doğusunda yer alan içten ve dıştan yarım yuvarlak planlı üçlü apsis bölümü günümüze ulaşamamıştır. Apsis çıkıntıları yıkılarak bu bölüm bir son cemaat yerine dönüştürülmüştür. Son cemaat yerine giriş cephenin ortasında açılan kapı ile sağlanmaktadır. Girişin iki yanında ise yuvarlak kemerli geniş açıklıklar şeklinde birer pencere yer almaktadır. Son cemaat yerinin kuzeyinde yapının girişi; girişin güneyinde ise dikdörtgen formlu iki pencere açıklığı bulunmaktadır (Görsel 9B).

Yapının batı cephesinin ortasında, sonradan formu değiştirilerek genişletilen, bir pencere bulunmaktadır (Görsel 10A).

Güney cephesinin batısında kilisenin orijinal girişi bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu girişin, yanlardan kıvrılarak yükselen, yuvarlak kemerli bir alınlığı vardır. Geometrik karakterli ince bir silme girişi ve alınlığı dolanmaktadır. İç ve dış bükey olmak üzere iki profilli düz bir silme ile giriş çerçeve içerisine alınmıştır. Girişin iki yanında içeriye doğru üç kademeli olarak daraltılan farklı boyutlarda üçer dikey dikdörtgen çerçeve, üst kısmında ise yatay yerleştirilmiş oval formlu dört boş kartuş bulunmaktadır. Giriş düzenlemesi en üst kısmında, merkezinde içi boş kare bir kitabelik bulunan, yuvarlak kemerli bir alınlık ile sonlanmaktadır (Görsel 10B). Cephenin üst kısmında ise biri girişin batısında ikisi ise doğusunda yer alan ve sonradan formu değiştirilerek genişletilen üç pencere açılmıştır. Kuzey cephede üç pencere açıklığı görülmektedir. Bunlar yapı camiye dönüştürüldüğünde kapatılmış, kuzeydoğudaki pencere buraya eklenen birimin

Görsel 9. A, B.

Kavaklıdere Köyü Kilisesi Planı (B. Muhammet Gökler), Doğu ve Güney Cephesi Genel Görünümü

Görsel 10. A, B.

Kuzey ve Batı Cepheleri Genel Görünümü ile Güney Girişi.

içerisinde kalmıştır. Kuzey duvarı içerden sıvanarak düz duvara dönüştürüldüğü için formu bilinmeyen pencerelerin dışardan küçük açıklıklar şeklinde olmaları mazgal türü olduklarını düşündürmektedir.

Naosta nef ayrımı birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanan iki sıra halindeki ikişer serbest sütunla sağlanmıştır. Sütun başlıkları kare formulu olup dört köşesinde püskül şeklinde birer sarkıt bulunmaktadır (Görsel 11A).

İç mekânda duvar tasarımı dış mimarinin yansıması şeklindedir. Batı, kuzey ve güney duvarları sütunlarla aynı eksende yerleştirilen ve yuvarlak kemerlerle bağlanan plastırlarla çökertilmiş yüzeyler şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Kilise camiye dönüştürüldükten sonra apsis bölümü yapıya girişin de sağlandığı bir son cemaat yeri olmuştur. Apsisin önünde yer alan payeler bu bölümün duvar örülmek suretiyle kapatılması sonucunda duvar içerisinde kalmıştır. Apsis kemerlerinin başlangıcına ait bir kısmı görülebilmek mümkündür.

Günümüzde cami olarak kullanımı devam eden yapının güney duvarının ortasına ahşap bir mihrap, doğusuna müezzin mahfili, batısına ise minber eklenmiştir.

Yapının dış mimarisinde, giriş bölümünde görülenler dışında, herhangi bir bezeme unsuru mevcut değildir. İç mekânda herhangi bir bezeme varsa da duvarlar ve üst örtü tamamıyla sıvalı ve boyalı olduğu için bunları görebilmek mümkün değildir. Bu bölümün en hareketli unsurları düzgün işçiliğe sahip sütun başlıklarıdır.

Kilisenin inşasında giriş kapısında daha düzgün, pürüzsüz ve kaliteli kesme taş; duvar örgüsünde ise düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Naos bölümünün üst örtüsü içten merkezde geçişleri pandantiflerle sağlanmış gizli bir kubbe, kubbenin doğusunda ve batısında aynalı çapraz tonoz; kalan bölümlerde ise beşik tonozdur. Dıştan ise çift meyilli olan örtü günümüzde saç kaplıdır (Görsel 11B).

Gökçeler Köyü Kilisesi

Yeri

Gümüşhane İli Şiran İlçesi'nin yaklaşık 16 km. kuzeydoğusunda yer alan Gökçeler Köyünde⁵ bulunmaktadır.

Tarihçesi

Bryer-Winfield yapının 1871 tarihli olduğunu, yapıyı ziyaretleri sırasındaki zamansızlıktan dolayı tarih yazıtını kopyalayamadıklarını belirtir (Bryer ve ark., 2002, Part 3: 351). Bahsi geçen yazıt veya yazıtta ait herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte yapının, 19. Yüzyılda inşa edilen Rum kiliseleri ile benzer özellikler gösterdiği için, bu yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.

Plan, Mimari ve Süsleme Özellikleri

Camiye dönüştürülen yapı orijinal özelliklerini ve plan düzenini büyük oranda kaybetmiştir. Mevcut haliyle 8,05 × 7,75 m. boyutlarında olan yapı üç nefli bir kubbeli bazilika'dır (Görsel 12A). Kilisenin orijinal girişi güney cephesinin ortasında yer almaktadır. Camiye dönüşüm esnasında örülerek kapatılan giriş günümüzde bütünüyle beton siva altında kalıştır. Bu girişi eski bir fotoğraftan hareketle tanımlamak mümkündür. Dikdörtgen formulu, lentolu giriş iki yandan üçer dikey dikdörtgen çerçeve üst kısmında ise yatay yerleştirilmiş altigen formulu üç boş kartuş ile çerçevlenmiştir. Girişin üzerinde, altta birer volütten çıkıp S kıvrımları yaparak en üstte minik bir yuvarlak kemerle nihayetlenen geniş yuvarlak kemerli bir alınlığı vardır. Mevcut izlerden hareketle girişin önünde kiboryon tarzı bir

sundurma olduğu anlaşılmaktadır (Bryer ve ark., 2002, Part 3: 352) (Görsel 12B).

Güney cephede günümüzde ikisi genişletilmiş, doğudaki orijinal formunu koruyan üç pencere görülmektedir. Fakat orijinalde cepheden kaç pencere olduğu belli değildir. Bryer-Winfield, yapının pencerelerinin dikdörtgen ve yuvarlak kemerli olmak üzere farklı formlarda

5 Köyün adı Bryer-Winfield'da Aşağı Tersun olarak geçmektedir (Bryer ve ark., 2002, Part 3: 350).

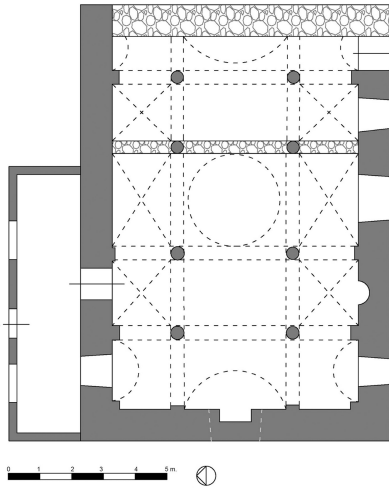
Görsel 11. A, B.

Naos Bölümü Genel Görünümü ile Üst Örtüdeki Kubbe.

olduğunu belirtmiştir. Girişin iki yanındaki dikdörtgen formlu pencerenin üzerindeki yarım yuvarlak formlu ve kıvrımlı bezemeleri olan taşların yapı camiye çevrildikten sonra dekoratif amaçlı olarak buralara yerleştirildiğini belirtmektedir (Bryer ve ark., 2002: Part 3–352).

Yapıya giriş, camiye çevrildikten sonra açılan, kuzeydeki kapıdan sağlanmaktadır. Kilisenin kuzeyine son cemaat yeri niteliğinde bir bölüm eklenmiştir. Bir giriş ve iki penceresi bulunan bu bölümün batısına abdest almak için sıra musluklar yerleştirilmiştir (Görsel 13A).

Batı cephesinde genişletilerek formu değiştirilmiş tek bir pencere açıklığı bulunmaktadır (Görsel 13B). İçerde ise bu pencerenin hemen altından başlayan niş ahşap raflarla üç bölüme ayrılmıştır.

Görsel 12. A, B.

Gökçe Köyü Kilisesi Planı (Gökler, 2023) Güney Girişini Gösteren Eski Görüntüler (Bryer vd. 2002).

Görsel 13. A, B.

Kuzey, Batı ve Güney Cepheler.

Görsel 14.

Doğu Cephesi ve Apsisleri gösteren eski bir Fotoğraf (Bryer vd. 2002).

Kilisenin doğuda bulunan üçlü apsis bölümü büyük oranda değişikliğe uğramıştır. Apsis yarım yuvarlakları ortadan kaldırılmış ve bu bölüm duvar örülerek kapatılmıştır. Buna ilaveten içten de, kubbe örtüsünün devamındaki açıklıklar buradaki sütunları da içine alacak şekilde duvar örülerek kapatılmış böylece iç mekân daraltılmıştır. Bu bölüm ile apsis çıkıntıları arasında kalan kısım yapının doğusunda ek bir mekâna dönüştürülmüş, bu alana giriş işe güneydoğudan açılan bir kapı ile sağlanmıştır (Görsel 14).

Naosta nef ayrımı iki sıra halinde yerleştirilen üçer sütunla sağlanmıştır. Bunlardan doğuda olanları bahsi geçen duvar içerisinde kalmış olmakla beraber kısmen görünür haldedir. Sütun başlıkları iyon taklidi olup dört köşeye yerleştirilen dört volütün birbirlerine bağlanması ile oluşturulmuştur (Görsel 15).

Yapının iç ve dış mimarisinde herhangi bir süsleme detayı günümüzde mevcut değildir. Dış duvarlar tamamen betonla sıvanmış, içerde de boya yapılmıştır. Güney duvarın ortasına mihrap nişi, batısına minber, doğusuna vaaz kürsüsü; batıya ise ahşap bir kadınlar mahfili eklenmiştir.

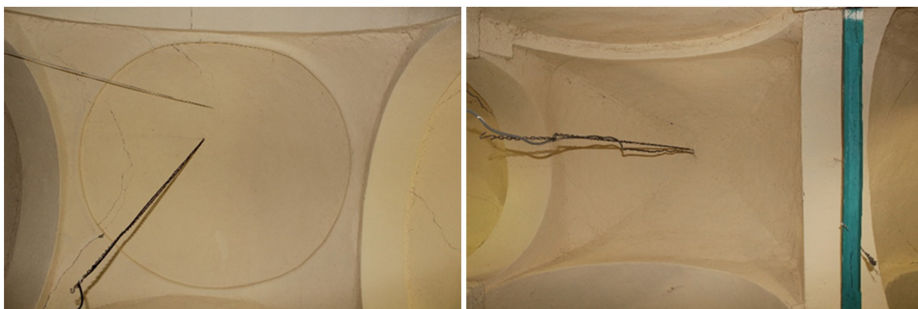
Kilisenin üst örtüsü merkezde gizli bir kubbe, kalan bölümlerde ise beşik tonoz ve çapraz tonozdur. Dışardan günümüzde dört meyilli saç kaplamalı bir çatı örtüsü bulunmaktadır (Görsel 16).

Yapının orijinalinde inşa malzemesi kaliteli kesme taş olarak görülmektedir (Bryer ve ark., 2002, Part 3: 353). Yapı günümüzde samanlık ve depo olarak kullanılmaktadır.

Görsel 15.

Naosun Güney ve Kuzey Bölümleri.

Görsel 16.

Üst Örtüde Kubbe ve Tonoz.

Değerlendirme

Bu çalışma kapsamında Gümüşhane'nin güneyinde yer alan Şiran İlçesinin Gökçeler, Kavaklıdere, Çevrepınarı ve Erenkaya köylerinde bulunan dört kilise incelenmiştir. Kaynaklarda Erenkaya Köyü'nde bulunan kilisenin Aziz Theodore Tiron'a adandığı ve bu adla anıldığı tespit edilmiş; diğer üç yapının ise orijinal adı ile alakalı bilgi bulunamadığından kiliseler köylerinin adı ile isimlendirilmiştir.

Yapılardan sadece Gökçeler Köyü Kilisesi'nin 1871 tarihli olduğuna dair bir yazıt bulunduğu bilinmektedir. Kavaklıdere, Çevrepınarı ve Erenkaya Aziz Theodore Tiron Kiliselerinin inşa tarihleri hakkında herhangi bir yazıt veya kayıt bulunmamaktadır. Bu yapıları plan, mimari ve süsleme gibi özellikleri ve Karadeniz bölgesinde bulunan 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliseleri ile yakın benzerliklerinden dolayı 19. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

Plan türü bakımından, Şiran'da bulunan ve 19.yüzyıla tarihlendirilen dört kiliseden, Gökçeler ve Çevrepınarı Köyü kiliseleri üç nefli bazilikal planlı, Erenkaya Aziz Theodore Tiron ve Kavaklıdere köyü kiliseleri ise kubbeli bazilikal planlıdır.

Bazilikal Roma mimarisinde toplantı salonları, alışveriş alanları, mahkeme binaları veya saraylarda ziyaretçilerin kabulü için yapılmış bölümler olarak kullanılmıştır. Bazilika terimi Caesarea'lı Eusebios tarafından ise bir kiliseyi ifade etmek için kullanılmıştır. Hıristiyan dini mimarisinde bazilikal genellikle üç ya da beş neften oluşan bir naos bölümü, doğusunda apsis batısında ise genellikle girişleri de içeren bir narteksten oluşan ve doğu-batı doğrultusunda yönelim gösteren dikdörtgen planlı yapılardır. Bazilikal plan şemasında orta nef yan neflerden daha geniş ve üst örtüsü itibarıyla de daha yüksek tutulmuş, aydınlatma ise duvarların üst bölümlerinde açılan pencerelerle sağlanmıştır. Bir kilise plan tipi olarak bazilikal plan şemasında oranlar, nef sayısı, narteksin varlığı, atrium, transept, galeri, pastaforyon hücreleri vb. uygulamalar bakımından bölgesel farklılıklar gösterebilir (Johnson & Wilkinson, 1991: 264–265).

Erken Hıristiyanlık döneminde yaygın bir şekilde kullanılan bazilikal plan tipinin en erken tarihli örnekleri Efes Azize Meryem Kilisesi (4.yy), Studios Manastırı-Ioannes Prodromos Kilisesi (463) (Müller-Wiener, 2002: 147) (İmrahor Camii), Theotokos Khalkoprateia (Müller-Wiener, 2002: 76) (Acem Ağa Mescidi 5.yy) Kiliseleri ile günümüze ulaşmamış Theotokos Hodegetrea ve Theotokos Blahernea kiliseleridir (Kuban, 1996: 90). Bu plan tipinin Anadolu'daki erken örnekleri arasında 4–5. yüzyıl yapıları olan İznik Hagia Sophia, Alahan Doğu Bazilikası, Korykos Meryemana Kilisesi, Efes Meryemana ve Hagios Ioannes Kiliseleri, Side AA kilisesi; Güney Anadolu'da Perge, Sagalassos gibi kentlerin 5. yüzyıldan kalma kiliseleri bulunmaktadır (Kuban, 2004: 60).

Temel kilise plan türlerinden biri olan ve sıklıkla tercih edilen üç nefli bazilikal şema Post- Bizans dönem başkent ve taşra yapılarında yoğun bir biçimde tatbik edilmiştir. Bu çalışma kapsamında ele alınan Şiran'daki Gökçeler ve Çevrepınarı Köyü kiliseleri, Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinde görülen aynı dönemin bazilikal planlı yapılarıyla büyük oranda benzer özellikler sergilemektedir.

Karadeniz Bölgesi'nde bulunan 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliselerinin birçoğunda bu plan türü görülmektedir (Okuyucu, 2013: 424). Bu yapıların naos bölümlerinin nef ayırımında birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanan sütunlar bulunmaktadır. Bazilikal planın karakteristik bir özelliği olarak orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Yapıların tamamında üst örtü olarak beşik tonoz kullanılmıştır.

Şiran'ın bağlı bulunduğu Gümüşhane İli merkezi ve diğer ilçelerinde bulunan üç nefli bazilikal planlı kiliseler şunlardır; Gümüşhane Merkezi Leri Kilisesi, Olucak Köyü Kilisesi I ve II; Krom Vadisi Alikinos Kilisesi, Anonim Kilise, Bulutyayla Mahallesi Kilise Camii, Çayıröğlü Kilisesi, Kayaaltı Kilisesi, Loria Kilisesi, Mancandanos Kilisesi, Mohora Kilisesi, Nanak Kilisesi, Ortayayla Kilisesi, Saroğlu Kilisesi, Zemberekli Kilise, Santa Bölgesi Cinganlı, Hagios Christopher, Hagia Kyriake, Hagios Theodore, Profiti İlia, Zoodoku Pigi, Zurnacılı Mahallesi I ve II Kilisesi; Süleymaniye Mahallesi Cami-i Sağır Mahallesi ve Hagios Georgios Metropolitik Kilisesi; Kürtün İlçesi Cami Mahallesi ve Orta Mahalle Kilisesi I; Torul İlçesi Arpalı Köyü Kilise Camii, Atalar Köyü Merkez Mahallesi Kilise Camii, Cebeli Köyü Kilise Camii, Çamlıevler Mahallesi Kilisesi, Dere Mahallesi Kilisesi, Düzler Mevkii Kilisesi, Gülaçar Köyü Kilisesi, Hagios Demetrios Kilisesi Ioannes Prodromos Kilisesi, İstavri Mahallesi Kilisesi, Koimesis Kilisesi, Küpçüler Mahallesi Kilisesi, Meryemana Kilisesi (Demirkapı Köyü, Monomatlı Kilisesi, Muzaras Kilisesi, Şişe Mahallesi Kilise Camii, Şişe Mahallesi Kilisesi, Vartli (Bartanton) Kilisesi, Yıldız Köyü Kilise Camii (Okuyucu, 2013: 426).

Trabzon, Giresun, Ordu ve Samsun gibi Karadeniz bölgesinin sahil şeridindeki kentlerinde; Karadeniz bölgesi dışında İstanbul (Karaca, 2008: 608) başta olmak üzere Orta Anadolu (Güngör Açıkgöz, 2007: 32; Pekak, 1998: 34) Akdeniz (Aydın, 2011: 48–65), Ege (Erol, 2003: 25–118) ve Batı Anadolu bölgesinde (Pekak & Aydın, 1999: 126–132) bulunan 19. yüzyıl kiliselerinde üç nefli bazilikal plan şeması ile kurulmuş çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Başkent İstanbul'da yer alan ve Fener Rum Patrikhanesine bağlı olan 19. yüzyıl kiliseleri bu yüzyılda azınlıklara verilen haklar sonucunda, Bizans İmparatorluğu'nun mimari mirası üzerine yeniden inşa edilmiş veya büyük restorasyonlarla değişikliklere uğramıştır (Aleksandru, 1996: 181). İstanbul'da bulunan ve Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan yeni döneme kadar olan süreçte inşa edilen toplam 53 Rum Ortodoks kilisesinin 50'si üç nefli bazilikal planlıdır (Karaca, 2008: 594).

Bu çalışma kapsamında ele alınan kiliselerden Erenkaya Aziz Theodore Tiron ve Kavaklıdere köyü kiliseleri kubbeli bazilikal planlıdır. Kubbeli bazilika, bazilikal plan ile merkezi planın birleşmesi sonucu ortaya çıkan bir plan türüdür. Bu plan türünde bazilikal planlı yapının orta nefinin merkezi bir kubbe ile örtülmektedir. Anadolu'da yer alan en erken tarihli kubbeli bazilika Mut Alahan Manastırı içindeki kilisedir (425). Silifke Meryemlik (Ayatekla) Bazilikası (471–494), Atina İlios Bazilikası, İstanbul'daki Hagios Polyuktos Kilisesi (524–527), Edessa Katedrali (Şanlıurfa-524–25), Martyropolis Meryem Ana Kilisesi (Silvan-500 yılı civarı) bu plan tipinin ilk örneklerindedir. Kubbeli bazilikal plan tipi 6. yüzyılda Ayasofya'nın inşası ile son noktasına ulaşmıştır.

Gümüşhane'nin coğrafi yapısında görülen farklılıklar şehrin ve çevresinin tarihi gelişimini de etkilemiştir. Gümüşhane'de birbirinden tamamen farklı başlıca iki önemli coğrafi, kültürel ve tarihsel saha gözlemlenmektedir. Şehrin doğusunda yer alan Tekke köyü ile güneydoğusunda bulunan Akçakale köyü arasında yer alan Akçakale boğazı, kuzeyde Zigana Dağına kadar devam eden Aşağı dere

ile güneyde Vavuk dağında son bulan alanı kapsayan Yukarı dere, Gümüşhane'yi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırmıştır. Kuzey kesim Trabzon ile güneyi ise Erzurum, Erzincan ve Bayburt illeri ile bağlantılı olmuştur (Özkan & Yurttaş, 2012: 19). Konum itibarıyla Gümüşhane'nin güneyinde bulunan Şiran'ın gerek coğrafi yapısı gerekse tarihi süreci yakın ve komşu illerle bağlantısını belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda ele alındığında kiliselerin plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından yakın veya komşu bölgelerin mimari kimlikleri ile benzerlikler içerdiği görülmektedir. Kubbeli bazilikal plan şemasına sahip benzer bir örnek Refahiye Kadıköy Rum Kilisesidir. Kubbe dönemin şartları gereği dıştan belirgin olmayan gizli bir kubbe olarak merkeze konumlandırılmıştır. Şiran kiliseleri gibi Refahiye Kadıköy kilisesi de mimari özellikleri bakımından sade, bezemesiz, kapı ve pencereler dışında kabayonu malzemenin kullanıldığı mütevazı yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karadeniz Bölgesi'nde yer alan kubbeli yapıların bir kısmında gizli kubbe kullanılmıştır (Özkan & Yurttaş, 2012: 208–209). Buna karşın şehir merkezlerinde bulunan ve levantenlerin banılığını yaptığı sahil kiliseleri yüksek kasnaklı kubbeleri ile şehir silüetine dâhil olmuştur. Gizli kubbe uygulamasının esası kubbenin dışarıya yansıtılmamasıdır. Beden duvarları ve yüksek tutulan üst örtü içerisine gizlenen ve geçişleri pandantiflerle sağlanan basık kubbeler kasnaksızdır.

Gayrimüslim yapılarında kubbe yapımı ve örtünün kurşunla kaplanması engellendiğinden yapılar tonozla örtülmüş ya da kubbe dışarıdan görülmeyecek şekilde kırma çatının altına yerleştirilmiştir. Ancak Maurice M. Cerasi, Hıristiyan cemaatlerin her zaman ve her bölgede kiliselerini gizlemeye ve profillerini alçaltmaya mecbur oldukları görüşüne katılmamaktadır. Cerasi'ye göre; gayrimüslimler 17. yüzyıla kadar önemli dini yapılar inşa edememiş ve 19. yüzyıla kadar çan kulelerini yükseltmemiş olsalar da, 19. yüzyılın sonundan itibaren bazı kentlerde sanatsal ve mimari anlamda kendilerini göstermelerine izin verilmiştir (Cerasi, 1999: 137–139).

Karadeniz Bölgesinde bulunan 19.yüzyıl kiliselerinden Giresun Alucra Kamışlı Kilisesi, Gümüşhane Krom Vadisi Gavalak Kilisesi, Şiran Çakırkaya Manastırı Kilisesi, Torul Dibekli Köyü Ekmekçi Mahallesi Kilisesi; Ordu Mesudiye Kilisesi; Samsun Tekkeköy Asarağaç Köyü Kilisesi, Trabzon Maçka Archistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi ve Gürgeç Köyü Kilise Camii kubbeli bazilikal planla inşa edilmiş bölge örneklerindedir (Okuyucu, 2013: 433–434).

Bazilikal plana göre daha az tercih edilen kubbeli bazilikal planlı kiliselerin başkent örnekleri Kadıköy Ayia Efimiya ve Hagios Georgios, Kuruçeşme Ioannes Prodromos, Samatya Hagios Georgios Kipasisas Kiliseleridir (Aleksandru, 1996: 27–73–114–117; Karaca, 2008: 174).

Yapıların naos bölümlerinde iki sıra halinde yerleştirilen sütunlar, bağlayıcı olarak ise yuvarlak kemerler kullanılmıştır. Serbest taşıyıcılar olarak kullanılan sütunlar Kavaklıdere Köyü Kilisesinde monolit (tek parça) iken diğer yapılarda tamburdur (çok parçalı). Karadeniz bölgesindeki 19.yüzyıl yapılarında naosta nef ayrımı çoğunlukla yekpare veya daha az tercih edilen parçalı gövdeler şeklindeki, sütunlarla sağlanmıştır. Sütunlara ilaveten doğuda yer alan kare kesitli payeler apsilerin önünde bulunmaktadır. Katalog yapılarından Erenkaya Köyü Kilisesinde bu türden taşıyıcılar kullanılmıştır. Bölge yapılarında taşıyıcıların tamamı kare bir altlık üzerinde yer alan yuvarlak bombeli veya kademeli birer kaide üzerinde yer almaktadır. Zeminleri genellikle toprak dolu olan kiliselerin bazılarında bu kaideler görülebilmektedir.

Sütun başlıkları bakımından ele alındığı zaman Şiran'da bulunan örneklerin Karadeniz Bölgesi genelindeki 19. Yüzyıl Rum Ortodoks Kiliselerinde görülen düzenlerle benzer olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Okuyucu, 2013: 469–470). Erenkaya Kilisesi'nde kare düz platform, Kavaklıdere ve Çevrepınarı'nda köşelerinde sarkıtlar olan düz platform Gökçelerde ise Dor ve İyon taklidi başlıklar kullanılmıştır. Bölgede görülen sütun başlıkları genelde kare formlu, düz bloklar şeklinde olmakla beraber klasik örneklerden hareketle "dor" ve "iyon" üslup özellikleri esas alınarak şekillendirilmiş ve çeşitli biçimlerde stilize edilmiş başlıklar da tercih edilmiştir. Yapıların bazılarında kullanılan sütun başlıkları bilinen veya stilize edilen herhangi bir forma uymayan, tamamen kural dışı olarak tanımlanabilecek düzendedir.

Kiliselerin tamamında apsiler içten ve dıştan üçlü apsis şeklinde düzenlenmiştir. Yapılardan yalnızca Çevrepınarı Köyü Kilisesinin apsis bölümü günümüze ulaşmış; diğer kiliselerin apsileri ise camiye dönüştürme neticesinde ortadan kaldırılmıştır.

Apsis, kiliselerde naosu doğuda sınırlandıran ve ibadetin yönünü belirleyen bölümdür. Orta nef hizasında ve ekseninde yer alan apsiler bazı örneklerde yan nefler hizasında da bulunabilmektedir (Johnson, 1991: 144). Apsisin mekân olarak litürjideki önemi, "synthronon" ve "kathedra" ile bağlantılıdır. Synthronon, apsisin merkezinde yer alan yarım yuvarlak sıralardan oluşan ve Bizans dönemi kiliselerinde en üst düzeydeki din görevlilerinin oturduğu yerdir (Johnson & Cutler, 1991: 1996). Kathedra ise synthrononun en üstünde ve merkezinde bulunan makam koltuğu (Johnson, 1991: 392) olup sonraki dönemlerde synthrononun yerini almıştır (Karaca, 2008: 601).

Gerek Şiran örneklerinde gerekse Karadeniz Bölgesi Rum kiliselerinde gerçek manada bir synthronon yoktur. Bazı kiliselerde, ana apsisin merkezinde yer alan pencerenin altına denk gelecek şekilde yerleştirilen bir veya iki basamaklı olarak oluşturulan sembolik synthrononlar görülmektedir. Bunlara örnek olarak Gümüşhane, Santa bölgesi Hagia Kyriake, Torul Güzeloluk Köyü, Şiran Çakırkaya Manastırı Kiliseleri verilebilirken Giresun, Şebinkarahisar Hagios Georgios Kilisesi apsisi ortasında yer alan taht şeklindeki koltuk ile sembolik olarak bir kathedra oluşturmak istenmiştir (Okuyucu, 2013: 443).

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliselerinde apsiler yapının planı ile bağlantılı olarak tek veya üçlü olarak düzenlenmiştir. Tek nefli yapıların hepsi tek bir apsisle sonlanmaktadır. Üç nefli yapılarda ise üçlü apsis uygulamaları görülmektedir. Buna ilaveten bazı üç nefli yapılarda tek apsis uygulanmış olması bu yapıları farklılaştırmaktadır. Giresun, Dereli Armutalan Kilisesi ile Ordu, Mesudiye Kilisesi üç nefli bazilikal planlı olup da tek apsisle sahip olan yapılardır (Okuyucu, 2013: 442–445).

Çalışmanın konusunu oluşturan Şiran'daki dört kiliseden Gökçeler ve Kavaklıdere köyü kiliselerinin orijinal girişleri güneyde, Çevrepınarı ve Erenkaya kiliselerinin ise batı cephesinin ortasında bulunmaktadır. Camiye çevrildikten sonra orijinal girişleri kapatılan yapılardan

Kavaklıdere'de doğu, Gökçelerde ise batıda yeni girişler oluşturulmuştur. Karadeniz Bölgesi 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliselerinde işlevleri bakımından yalnızca naosa açılan girişler biçimlerine göre dikdörtgen formlu lentolu veya yuvarlak kemerlidir. Bölge kiliselerinde naosa açılan girişler konum ve sayılarına göre üç alt başlık altında toplanmıştır. Birinci modelde kilisenin naosuna açılan tek girişi vardır. Bu girişler çoğunlukla batı cephelerinin ortasında, eksende, yer almaktadır. İkinci modelde naosa açılan iki giriş vardır. Batı, kuzey ve güney cephelerin herhangi ikisinin ortasında veya batısında bulunabilen girişlerin buldukları cepheler ve konumları değişkenlik arz etmektedir. Üçüncü modelde ise naosa açılan üç giriş vardır. Büyük boyutlu ve merkezi konumlarda yer alan kiliselerde görülen bu uygulamada batı, kuzey ve güney cephelerin her birinde; batı cephelerin ortasında, kuzey ve güney cephelerin ise batı veya orta konumlarında birer giriş yer almaktadır (Okuyucu, 2013: 459–462).

Karadeniz Bölgesi XIX. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliselerinde iç mekân, nadiren de dış duvarlar, sıva üzerine kök boyalarla yapılan bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Geometrik bezemeler düz ve basit çizgiler ile oluşturulan şekiller, zincirek motifleri, baklava dilimleri, üçgenler, daireler vb. motiflerden oluşurken bitkisel bezemeler kıvrık dallar, asma dalları, üzüm yaprakları ve çiçek motiflerinden ibarettir. İlaveten bezeme programlarının vazgeçilmez unsurlardan birisi de haç motifidir (Okuyucu, 2013: 479–481).

Bölge kiliselerinde duvar resimlerinde dini nitelikli figürlü betimlere de yaygın biçimde yer verilmiştir. İsa, Meryem, İncil yazarları ve çeşitli aziz ve azizeler dışında birçok konu ve tema duvarlarda sahnelenmiştir (Okuyucu, 2013: 474–478; Okuyucu Yılmaz, 2015: 127–167).

Çalışmaya konu olan yapılarda duvar resmi bulunmamaktadır. Erenkaya kilisesinde küçük parçalar halinde mevcut olan bezemeler basit geometrik desenler ile sınırlıdır. Dış mimaride son derece sade görünümlü yapıların en hareketli bölümlerini giriş kapıları oluşturmaktadır. Yapılardan Kavaklıdere örneğinde dikdörtgen çerçevede geometrik formlu kartuşlar, Çevrepınarı kilisesi girişinde haç formlu çerçeve, geometrik formlar ve alınlıkta bitkisel formlu kabartmalara yer verilmiştir. Gökçeler Köyü kilisesinin S ve C kıvrımları ile oluşturulan bezemeli girişini günümüzde görebilmek mümkün değildir.

Kiliselerin tamamının duvar örgülerinde moloz taş ve kaba yonu taş; giriş, cephe köşeleri ve pencerelerde ise düzgün ve kaliteli kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Sonuç

Bu çalışma kapsamında Gümüşhane'nin güneybatısında yer alan Şiran İlçesine bağlı dört köyde bulunan ve 19 yüzyıla ait dört Rum Ortodoks Kilisesi incelenmiştir. Bunlar ilçenin kuzeybatısında bulunan Erenkaya Köyü'ndeki Aziz Theodore Tiron Kilisesi, kuzeydoğusunda bulunan Çevrepınarı ve Gökçeler Köyü Kiliseleri ve güneydoğusundaki Kavaklıdere Köyü Kilisesidir.

Yapılardan Gökçeler Köyü Kilisesinin günümüzde mevcut olmayan yazıtından hareketle 1871 tarihli olduğu bilgisi dışında diğer yapıların kesin inşa tarihleri bilinmemektedir. Plan, mimari ve süsleme özelliklerinden dolayı 19. yüzyıla tarihlendirilen bu yapıların tamamı Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasındaki ortamın sağladığı serbestinin sonucunda inşa edilmiştir.

Kiliselerden Gökçeler ve Çevrepınarı Köyü Kiliseleri üç nefli bazilikal planlı, Erenkaya Aziz Theodore Tiron ve Kavaklıdere Köyü Kiliseleri ise kubbeli bazilikal planlıdır.

Bu plan türlerinde bazilikal plan türü erken Hristiyanlık döneminden itibaren tatbik edilen en yaygın plan şemalarından biri olup 19. yüzyıl yapılarında aynı şekilde geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Kubbeli bazilikal plan daha az tercih edilen bir plan şeması olmakla birlikte yine 19.yüzyılda tatbik edilen plan türlerinden birisidir. Bu türün Karadeniz bölgesi örneklerinde, Şiran'daki kiliselerde oldu gibi, gizli kubbe uygulaması mevcuttur.

Süsleme açısından ele alındığında, dış mimari ve cephe süslemeleri bakımından, çalışmaya konu olan yapıların çoğunlukla döneminin diğer yapıları gibi sade ve iddiasız oldukları sonucuna varılmıştır. Gerek Karadeniz bölgesi gerek dönemin başkenti İstanbul'da ve gerekse Anadolu genelinde 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliselerinin iç mekânlarının en dikkate değer bezemelerini fresko tekniği ile yapılan duvar resimleri oluştururken Şiran'daki yapıların iç mekânlarının belirgin bir bezeme programına sahip olmadıkları görülmektedir. Yalnızca Erenkaya Köyü Kilisesinde görülen sıva ve bezeme kalıntıları çok sade ve basit düzende duvarların dekore edildiğine işaret etmektedir.

Yapılan karşılaştırma ve değerlendirme, Şiran'da bulunan ve 19. Yüzyıla tarihlendirilen Rum Ortodoks Kiliselerinin Gümüşhane'nin temelde ikiye bölünen coğrafi, tarihi ve kültürel gelişiminin güneyde kalan kısmında olmalarından dolayı Doğu Anadolu bölgesi ile yakınlık içerisinde olduğunu; bununla birlikte yapıların plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından Karadeniz bölgesi genelinde görülen şemaları da yansıtan benzer örnekler olduğu sunucunu ortaya çıkarmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declare that they have no competing interest.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akağün Uslu, G. (1980). *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri*, Yelken Matbaası.
- Aleksandru, E. (1996). *19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri*. (Tez No: 53293). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Aydın, A. (2011). *19. Yüzyıl Mersin Kiliseleri, Mersin Kitaplığı-1*. Pitura Yayınevi.
- Bryer, A., Winfield, D., Ballance, S., & Isaac, J. (2002). *The post-Byzantine Monuments of the Pontos*. Ashgate Publishing.
- Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Yayınları.
- Çalışkanoğlu, C. (2019). *8191 Numaralı Şiran Şer'iye Siciline Göre Şiran'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*. (Tez No: 572100). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı].
- Çiğdem, S. (2012). *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*. Seçil Ofset.
- Düzdağ, M. E. (1972). *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. Enderun Kitabevi.
- Ercan, Y. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1, 117-125.
- Ercan, Y. (2007). *Toplu Eserler: II, Rumlar ve Diğer Müslüman olmayan Topluluklar*. Turhan Kitabevi.
- Erol, A. Ö. (2003). *Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. (Tez No: 135097). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı].
- Güngör Açıkgoz, Ş. (2007). *Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler* (Tez No: 216843). [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı].
- Johnson, M. J. (1991). Apse. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, 144.
- Johnson, M. J. (1991). Cathedra. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, 392.
- Johnson, M. J., & Cutler, A. (1991). Synthronon. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, 1996.
- Johnson, M. J., & Wilkinson, J. (1991). Basilica. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, 264-265.
- Karaca, M. Z. (2008). *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Köse, A. (2001). XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri. *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, 1, 289-311.
- Kuban, D. (1996). *İstanbul Bir Kent Tarihi: Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*. İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kuban, D. (2004). *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları*, Yapı Kredi Yayınları.
- Kul, E. (2010). Tarihi Avarız Defterine Göre Şiran Kazası ve Köyleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (44), 271-289.
- Müller-Wiener, W. (2002). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Yapı Kredi Yayınları.
- Okuyucu Yılmaz, D. (2015). Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Ortodoks Kiliseleri Figürlü Freskoları Üzerine bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 127-167.
- Okuyucu, D. (2013). *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri* (Tez No: 326842). [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı].
- Özkan, H. & Yurttaş, H. (2012). *Ortaçağ'dan Günümüze Gümüşhane*, Seçil Ofset.
- Pamuk, B. (2006). XVII. Asırda Gümüşhane (canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30, 167-184.
- Pekak, S. & Aydın, S. (1999). *Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faaliyetleri*. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 126-132.
- Pekak, S. (1997). 18.-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri. *Geçmişten Günümüze Foça, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 75-90.
- Pekak, S. (1998). 18. -19. yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi. XVI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1, 25-48.
- Şenbak, B. (2006). *Şiran ve Çevresi Höyük ve Kaya Mezarları* (Tez No: 186508). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı].
- Tuncel, M. (1996). Gümüşhane. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIV, 273-276.
- Üçüncüoğlu, A. G. & Kahveci, A. (2005). *Kadimden Cumhuriyete Gümüşhane-Bayburt Halkları ve Yer Adları*. Torul Kültür ve Turizm Derneği Yayınları.

Structured Abstract

Şiran, located in the southwest of Gümüşhane, is in a geographical, historical, and cultural proximity with both the Eastern Anatolia region and the Black Sea region due to its location between the Black Sea and northwest Anatolia regions. The region, whose historical process goes back to the Karaz culture, was within the borders of the Pontus Kingdom, the Roman, and later the Byzantine Empire. Şiran, which came under the administration of the Ottoman State in 1461, became one of the districts of Gümüşhane during the Republican period.

During the Byzantine period, Gümüşhane was called "Argyropolis" because of the existence of the silver mines in the region. The operations of the mines, which were given importance in the Ottoman period, stopped in the 19th century. Non-Muslims who worked in the mines and made up the majority immigrated from the region after the Ottoman–Russian War of 1829. As a result of these migrations, the regressed mining activities became one of the reasons for the closure of the mines and, as a result of the closure of the mines, the population of the city decreased and its development almost stopped.

In Gümüşhane, where Muslims and non-Muslims lived together, the majority of the population was Muslim Turks and the majority of the non-Muslim population was Greeks. While churches and chapels were built to meet the needs of the Christian people for places of worship, monasteries existed to ensure the continuity and administration of religious life in a more institutional manner.

The most comprehensive regulations on non-Muslim societies and their religious organizations in the Ottoman Empire were made during the reign of Sultan Mehmet, the Conqueror. The policy regarding non-Muslims continued with some minor changes until the Tanzimat period.

After the Tanzimat (1839) and Islahat (1856) edicts, Greeks and Armenians living in Ottoman lands in the 19th century built many new churches in Istanbul and many regions of Anatolia. The four Greek Orthodox churches in the Şiran district of Gümüşhane, which were studied within the scope of this study, are 19th-century structures and were built with the freedom provided by the political environment of this period.

The first of the structures presented in this study is the Church of St. Theodore Tiron in Erenkaya Village, which is located about 6.5 km northwest of Şiran. It is understood that the building, whose exact date of construction is unknown, belongs to the 19th century due to its plan and architectural features. The structure is a three-nave domed basilica having the approximate plan dimensions of 9.22 × 7.61 m; its exterior architecture is extremely simple and plain, while there are pieces of painting inside. The building, which is understood to have a Ciborium style entrance in the west, was first converted into a mosque and then this function came to an end, too.

The second building, which was introduced, is located in Çevrepınar Village, which is located about 26 km northeast of Şiran district. The building, whose original name is unknown, was introduced with the name of the village. The exact date of construction is unknown, but due to its plan and architectural features, it was dated to the 19th century. The structure, which has approximate plan dimensions of 10.95 × 7.25 m with a three-nave basilica plan, is plain and undecorated inside and out. The basement of the building, which does not serve any purpose today, has been damaged by illegal excavations in various areas.

The third building considered in the study is the church of the same name, located in Kavaklıdere Village, which is located about 18 km southeast of Şiran. The building is a domed basilica with three naves, dated to the 19th century and has 9.22 × 7.61 m of approximate plan dimensions. The apse and entrance sections of the building, which was converted into a mosque and continues to be used today, have been changed. The building was built with simple architecture.

The last building introduced within the scope of the catalogue is located in Gökçeler Village, which is located approximately 16 km southeast of Şiran and is formerly known as Aşağı Tersun. The building dated 1871 is a domed basilica with three naves in its current form and has 8.05 × 7.75 m of plan dimensions. The building, which was converted into a mosque, underwent serious changes during this transformation. The exterior surfaces of the church, whose apses were destroyed, were completely covered with concrete plaster. As a result of this process, the original entrance in the middle of the south façade of the building was destroyed or remained under plaster. The building, which is used as a barn and warehouse today, has lost its original features to a large extent.

In terms of the plan type, out of the four churches in Şiran dated to the 19th century, the Gökçeler and Çevrepınarı Village churches have a three-nave basilica plan, while the Erenkaya St. Theodore Tiron and Kavaklıdere village churches have a domed basilica plan.

Most of the 19th-century Greek Orthodox churches in the Black Sea region have a three-nave basilica plan. There are columns connected to each other by round arches at the nave separation of the naos sections of these structures. As a characteristic feature of the basilica plan, the middle nave is wider and higher than the side naves. The cradle vault was used as a top cover in all the buildings.

There are many examples of 19th-century churches built with a three-nave basilical plan scheme in the coastal cities of the Black Sea region, such as Trabzon, Giresun, Ordu, and Samsun, apart from the ones constructed in the Black Sea region especially in Istanbul, Central Anatolia, Mediterranean, Aegean, and Western Anatolia regions.

The domed basilica scheme, which is the second type of plan seen in the buildings discussed within the scope of the study, is a type of plan that emerged as a result of the combination of the basilical plan and the central plan. In this type of plan, the center of the nave of the basilical planned building is covered with a dome.

Hidden domes were used in some of the domed structures in the Black Sea region. On the other hand, the coastal churches, located in the city centers and patronized by the Levantines, are structures with high-rimmed domes. Concealed domes are low and non-rimmed

domes, which are hidden inside the main walls and high top cover and the transitions of which are provided by pendentives. This type of plan was less preferred both in the Black Sea region and in the capital city and other parts of Anatolia. As a concluding remark, the Greek Orthodox Churches in Şiran, which are dated to the 19th century, are in close proximity with the Eastern Anatolia region, since they are in the southern part of the geographical, historical, and cultural development of Gümüşhane, which is basically divided into two; however, it reveals that they are similar examples reflecting the schemes seen throughout the Black Sea region in terms of plan and architectural and ornamental features of the buildings.